

УДК 811. 161.2'37+070(477)

Калиновська О. В.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ГАЗЕТНО-ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ДИСКУРСУ 70-х рр.

Стаття є спробою дослідити лексико-семантичну структуру тоталітарної мови радянського зразка на основі аналізу газетних жанрів публіцистичного дискурсу. У структурі радянської новомови виділено тематичні групи лексики, подано моделі атрибутивних значень, розглядаються явища семантичної трансформації в умовах контексту, створеного системою ідеологічно значущих атрибутів. Ілюстративним матеріалом є мовні засоби газетних жанрів, зокрема жанру передової статті як найбільш уніфікованого типу висловлювання у суспільній комунікації радянської доби.

Тоталітарне суспільство характеризується, як відомо, абсолютною державною монополією в усіх сферах суспільного життя, зокрема й у мовній. Для формування стереотипів мислення й поведінки відповідно до тоталітарних вартостей влада встановлює єдино можливий, «єдино правильний» спосіб висловлювання у суспільній комунікації. Так здійснюється своєрідний експеримент, «в якому до краю доведено можливості маніпулювання мовою з метою її використання як засобу жорсткого соціального контролю» [1, с. 218].

У радянському тоталітарному суспільстві уніфікація мовного простору відбувалася в умовах жорсткого цензурного режиму, котрий встановлював не тільки «що писати», а й «як писати». Держава, визначаючи передусім семантику слів і спосіб їх сполучуваності, втручалася у внутрішню систему мови. Таким чином у СРСР було створено новий тип масової комунікації, який у лінгвістичній літературі називається по-різному: «новомовою» (це слово, запозичене з роману Джорджа Орвелла «1984», втратило своє образне значення і термінологізувалося), «советским языком», «тоталітарною мовою», «антимовою». Така варіативність термінів і відсутність чіткого визначення поняття свідчить про неоднозначність поглядів на явище новомови у вітчизняному мовознавстві. У польській лінгвістичній літературі поняття новомови визначено як «висловлювання тоталітарне в його комуністичній версії», як «мову комуністичної агітації, пропаганди» [2, с. 162]. Ми ж розглядаємо новомову як структуру, в якій усі мовні засоби підпорядковано змістові тоталітарної ідеології.

Основною сферою функціонування радянського зразка тоталітарної мови став газетно-публіцистичний дискурс. У статті розглянуто

лексико-семантичну структуру новомови на основі аналізу газетних жанрів, зокрема жанру передової статті як жанру, в якому найповніше представлено агітаційно-пропагандистський лексикон й уніфікацію публіцистичного мовлення, контрольованого органами влади.

Серед усіх газетних жанрів передовиці приділялось найбільше уваги в партійних документах, де передова стаття кваліфікувалась як «керівний, спрямовувальний виступ газети». «Передовиця... повинна накреслювати основну лінію поведінки. Передовиця ... не розмірковування, а політична вказівка, директива» [3, с. 255-256]. Значна увага цьому жанру приділялась і в мовознавчій літературі. «Провідна роль передової статті на газетній шпальті визначалася тією обставиною, що «вона являє собою найважливіший у політичному, ідеологічному або в економічному відношенні виступ газети, в якому порушуються кардинальні проблеми суспільного життя. Цим, власне, і зумовлюється чільне місце передової в системі газетних жанрів. А з нього випливає важливість розгляду мови і стилю передових статей, тобто існуючої практики їх мовно-стилістичного оформлення, важливість виявлення стилістичної природи мовних закономірностей та особливостей» [4, с. 89].

Мовні засоби передової статті функціонували не тільки в політичних текстах, а й проникали в структуру наукового, художнього [5] і навіть у розмовне мовлення, впливаючи на мовну свідомість і поведінку людини. Передова стаття була мовним стандартом («мовним каноном»), зяким формувався весь мовний простір країни.

Джерельною базою дослідження стала газета «Радянська Україна» (основний партійний друкований орган в УРСР) за 1970-1975 рр.

Під впливом екстралінгвістичних факторів, серед яких основними є директивність і публі-

цистичність, утворився основний лексичний фонд новомови. Його ядром стали ідеолексеми - слова, що називали соціально та ідеологічно значущі, фундаментальні поняття радянського суспільства, володіли соціальними конотаціями і виражали ідеологічні оцінки дійсності: «інтернаціоналізм», «інтернаціоналіст», «комунізм», «комуніст», «Комуністична партія», «Ленін», «ленінізм», «марксизм-ленінізм», «пролетар», «Радянський Союз», «соціалізм». Ці поняття стали основою системи атрибутів тоталітарної мови.

Крім того, у лексичній структурі тоталітарної мови можна виділити такі тематичні групи:

1) загальнополітична лексика: «боротьба», «влада», «громадськість», «державна», «з'їзд», «ідеологія», «організація», «партія», «політика», «прогрес», «пропагандист», «ради», «республіка», «секретар», «товариш»;

2) загальноекономічна і виробнича лексика: «виробництво», «галузь», «господарство», «економіка», «ефективність», «змагання», «колгосп», «колгоспник», «план», «праця», «п'ятирічка», «робітник», «селянин», «трудовик»;

3) лексика загальноописового характеру: «активність», «будівництво», «діловитість», «діяльність», «досягнення», «дружба», «документ», «енергія», «ентузіазм», «звершення», «здійснення», «зростання», «ідея», «життя», «зброя», «знаряддя», «кадри», «клас», «колектив», «лад», «люди», «мета», «мир», «могутність», «народ», «непримиренність», «непорушність», «обов'язок», «перевага», «переконання», «подія», «поліпшення», «права», «світ», «свідомість», «сила», «сім'я», «союз», «справа», «успіх», «утвердження», «участь»;

4) кількісні слова: «більшість», «усі», «кожен», «мільйон», «численність»;

5) оцінно-атрибутивна лексика: «гідний», «глибокий», «добрий», «докорінний», «зразковий», «наполегливий», «невпинний», «невтомний», «неухильний», «рішучий», «ретельний», «свідомий» (найчисельніший клас слів у новомові).

Така лексика універсального змісту не пов'язана з безпосереднім практичним досвідом людини, з контекстом реального життя, в ній немає опертя на конкретний предмет, такі слова втрачають денотативне значення, а тому виступають носіями порожнього, «нульового» змісту. Референція слів, що втратили денотативне значення, розмита, дефініція утруднена (об'єкт універсально кваліфікований, важко визначити іншими словами), і тому вони, набуваючи найвищого рівня абстракції, втрачають внутрішню форму і стають лише «знаками-символами певних суб'єктивних прагнень і настанов» [6, с. 34], знаками-тотемами, що виконують ритуальну функцію. Така мова відірвана від буття, від

справжньої суті. У системі такої мови легко створити суспільні цінності, достатньо лише запрограмувати їх.

До того ж ця абстрактна лексика, не вкорінена в національно-мовний контекст, не викликала асоціацій, заснованих на культурно-історичних концептах, а отже, відривала людину від традиційної системи значень.

Підвищення знакового рівня слів відбувається у тоталітарній мові в основному двома способами:

1) створенням нових, часто багаточленних номінацій за допомогою «стилістично високої», книжної, «порожньої» лексики: «знаменний ленінський ювілей», «нові славні діла», «нові величні звершення», «непорушна єдність робітничого класу і колгоспного селянства», «священна народна пам'ять», «матеріальні і життєві блага». У таких конструкціях спостерігається соціально-психологічно зумовлена тенденція до завуальованості змісту за допомогою «високих» псевдонімацій. Такі слова використовуються не для того, щоб адекватно позначити, а для того, щоб приховати справжню суть позначуваного;

2) переосмисленням наявного слова зі зміною оцінного знака і /або семантичного компонента. Семантичне зрушення відбувається тут за рахунок звуження значення слова через обмежену семантичну сполучуваність в ідеологічно потрібному контексті: «колгоспне господарство», «комуністичне ставлення», «пролетарська совість», «робітнича честь», «сім'я народів-братів».

Недостатність інформативного наповнення мовних одиниць новомови компенсувалась емоційно-оцінними характеристиками. Атрибути, маючи найбільший вплив на формування емоцій людини, стали домінантною лексикою в структурі новомови.

Важливу роль у засвоєнні абстрактних понять відіграє контекст. Багато слів людина за своєю опосередкованою, без наявного опертя на деякий чуттєвий образ. Значення їх встановлюється через «включення в уже в сформовану систему значущих протиставлень і узагальнень, закріплених у зв'язках між словами...» [7, с. 170]. За Й. Вітгенштайном, значення слова - це спосіб його вживання, правила застосування. Без цих правил слово не має значення, а коли змінити правила, слово набуде іншого значення [8, с. 233-234].

У системі тоталітарної мови закріплення значення слова відбувалось у потрібному ідеологічному контексті, утворюваному чіткою системою атрибутів новомови. Через те, що будь-яке поняття розглядалось з точки зору ідеологічної і соціальної вартості, основу системи атрибутивних

значень склали ідеолексеми. Такий ідеологічний контекст впливав на лексичну обмеженість новомови (передова стаття, наприклад, налічує 548 лексичних одиниць) і процеси семантичних зрушень у структурі слова.

Нейтральне слово, поєднуючись з ідеологічно значущим, в умовах газетного змісту утворювало нове «газетне», ідеологізоване значення, яке постійними повторами закріплювалось у мовній свідомості і функціонувало вже як нова самостійна лексична одиниця, традиційне значення якої поступово знецінювалося, стиралося. Так утворювались ідеологізовані і соціологізовані номінації «нульового змісту»: «віра ленінська», «віра в комунізм», «свідомість політична», «думка громадська», «думка ленінська», «оптимізм революційний», «слово Леніна», «слово партії». Структурно ці словосполучення можна поділити на двокомпонентні: «міста і села», «досягнення науки і техніки», «батьківщина і партія», «політична і трудова активність», «місця бойової і трудової слави» і трикомпонентні: «робітничий клас, трудове селянство, радянська інтелігенція», «партійні, радянські і сільськогосподарські органи», «обласні, міські, районні будинки культури», «гордість за радянський народ, за могутню Батьківщину, за ленінську партію».

В умовах такого ідеологізованого контексту семантичної трансформації зазнали передусім назви морально-етичних категорій. Так, лексеми «совість», «честь», «мораль», творячи тісну семантичну сполучуваність з ідеолексемами, набували класово-партійного, ідеологічного значення: «комуністична мораль», «робітнича честь», «пролетарська совість» і в мовній свідомості вже не пов'язувались із традиційними значеннями, як, скажімо, з козацькою (в українському суспільстві) чи із дворянською (у російському суспільстві).

Ідеологічне значення закріплювалось і в лексикографічних працях. Так, у «Словнику української мови» ілюстрацією до значення «який незмінно дотримується чого-небудь, не зраджує» слова «вірний» подано: «вірна заповітам Леніна, Комуністична партія Радянського Союзу розглядає будівництво комунізму в нашій країні як своє велике інтернаціональне завдання» [9]. Значення слова «вірність» - властивість за значенням «вірний» проілюстровано таким прикладом: «вірність революційному духові марксизму була головною особливістю Комінтерну» [9]. До слова «чесний» у значенні «який відзначається високими моральними якостями» подано приклад зі Статуту КПРС: «Член партії повинен бути правдивим і чесним перед партією і народом» [9].

Показовим прикладом ідеологізації значення лексеми «товариш» [10, с. 125, 132-135].

Так, потрібний ідеологічний контекст, створений системою ідеолексем новомови, зумовив явище десемантизації насамперед назв морально-етичних категорій і зруйнував їхні традиційні значення в мовній свідомості радянської людини.

Окремого розгляду заслуговує питання про семантичні зрушення в структурі номінативів, пов'язаних з процесом праці.

Систему атрибутивних значень доповнювали слова кількісних, швидкісних, силових часових характеристик, на основі яких переосмислювались явища дійсності. Ці смислові конструкції можна представити відповідними моделями:

1) *кількості*: «численна армія трудівників», «мільйони працівників», «широкі маси», «армія передовиків» тощо;

2) *масштабності, розміру*: «великі цілі», «всенародний рух», «всесоюзний огляд», «всесвітньо-історичний масштаб події», «індустрія служби побуту», «ширяться змагання»;

3) *швидкості*: «семимильні кроки п'ятирічок», «будовам - ударний темп», «впевнений ритм п'ятирічки», «прискорення розвитку», «кожного дня - ударні темпи» тощо;

4) *сили, міцності*: «всесильність комунізму», «могутня зброя пролетаріату», «сила громадської думки», «революційна сила нашого часу», «могутня хода п'ятирічки», «весна штурупує бастіони», «бойове завдання»;

5) *часу*: у цій моделі було задано точку відліку (Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 року) темпи і напрям руху («вперед до комунізму семимильними кроками») і кінцева точка («остаточна перемога комунізму»). Замкнутість часової моделі загострювала відчуття часу, а отже, з одного боку, створювала ілюзію можливості керувати часом, а з другого - причетності до «великих історичних подій». Орієнтація в такій часовій моделі відбувалась за чітко встановленими «історичними» датами, для називання яких використовувались перифрази: «рік народження Леніна», «рік утворення СРСР», «рік N-ої п'ятирічки». Такі звороти засновувались на локалізованих у часі подіях.

Моделювання часу за мовними даними пов'язано і з просторовими категоріями [11, с.707-710]. У часовій моделі важливими концептами стали нове і перше. У значенні початкового періоду існування використовуються слова «новий», «уперше», «юний», які утворювали гіперболізовані сполучення «нове радянське суспільство», «нова сім'я народів», «нова радянська людина», «новий спосіб життя», «новий тип людини». Проте «нове», перестаючи бути новим, прагне стати «пер-

шим» або «вічним». Таким чином явище гіперболізації поширилось і на абстрактні назви: «вічне вчення», «перше в історії явище».

У системі атрибутів новомови важливу роль відігравала лексика, пов'язана з родинними поняттями. Так, наприклад, лексеми «теплий», «рідний», «дорогий», «близький», «батьківський», «дружний» у словосполученнях «рідна Комуністична партія», «щире батьківське слово пропагандистів, партсекретарів», «по-батьківськи строго, тепло», «сім'я народів-братів», «дружна сім'я народів СРСР» виступають словами-стимулами для появи асоціативних зв'язків, пов'язаних з родинними поняттями (сім'єю, родиною, батьком, слово якого є авторитетом у патріархальній сім'ї). Через те, що асоціативні зв'язки слова відіграють важливу роль у створенні певного ставлення до об'єкта мовлення, предмета, явища дійсності, новомова апелювала до базових психічних структур особистості, «інтимізуючи» ідеолексеми. Найкращим прикладом ступеня інтимності може бути називання Леніна по батькові - Іллічем. Така традиція називання демонструвала не лише ступінь інтимності особистісних стосунків, а й характер цих стосунків [12, с. 49]. Ця фамільярно-просторічна форма звертання, творячи тісну семантичну сполучуваність зі словами «наш», «рідний», перетворювала «вождя світового пролетаріату» на образ найдорожчої людини: «наш Ілліч», «рідний Ленін».

Взагалі тотемолексеми «партія», «марксизм-ленінізм» у такому «інтимізованому» контексті набували антропоморфічного звучання, що створювало ілюзію реальної присутності і наближення до людини: «вічно живе марксистсько-ленінське вчення», «рідна партія», «мудра партія» тощо. Відповідний контекст програмував і належні принципи поведінки: «відданість

партії»; «вірність ідеям Леніна»; «вірність марксизму-ленінізму»; «любов до рідної партії».

Усю систему атрибутивних значень у радянському зразку тоталітарної мови вибудовано за чіткими протиставленнями: правильний/неправильний; поганий/хороший; стійкий/нестійкий тощо. Людське сприймання побудоване так, що «ідея параметра є складнішим параметром для носія мови, аніж крайні точки визначення цього параметра» [12]. Тому будь-яке явище задається лише крайніми характеристиками: найбільший - найменший, найшвидший - найповільніший тощо. У тоталітарній мові нижня точка приписується негативним явищам з точки зору радянської системи цінностей, а верхня - позитивним, які, в свою чергу, можна розподілити за ступенем вищої і найвищої характеристик: «великий» - «найбільший», «передовий» - «найпередовіший», «могутній» - «наймогутніший» тощо.

Ідеологічний контекст обмежував сполучувальний потенціал слів.

Слово, творячи тісну семантичну сполучуваність з ідеологічно і соціально значущими атрибутами засобом постійних повторів, закріплювалося в мовній свідомості так, що людина могла за відповідної мовленнєвої ситуації його автоматично відтворити.

У системі тоталітарної мови реальність слова є справжньою реальністю. Тому радянська людина розуміє все буквально: якщо «посівні роботи - це ударний фронт», то це справді воєнні дії, що вимагають від людини неймовірних фізичних сил і жертвності.

Усі семантичні явища в структурі тоталітарної мови соціально, політично і психологічно зумовлені, їхня мета - непомітно впливати на масову свідомість, формуючи потрібні зразки та еталони поведінки й сприйняття навколишньої дійсності.

1. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ.- К., 2000.
2. Współczesny język polski. (Pod red. Jerzego Bartmińskiego) // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku.- Wrocław, 1993.
3. О партийной и советской печати. Сборник документов.- М., 1954.
4. Мова сучасної масово-політичної інформації.- К.: Наукова думка, 1979.
5. Мова тоталітарного суспільства.- К.: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ, Інститут української мови, 1995.

6. Бондаревська І. А. Слово і стиль // Слово в аспекті функціонування. Збірник наук праць.- Полтава, 1996.
7. Залевская А. А. Слово в лексиконе человека.- Воронеж, 1990.
8. Витгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження.- К.: Основи, 1995.
9. Словник Української мови: В 11 томах.- К., 1971 - 1980.
10. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов.- М.: Языки славянской культуры, 2001.
11. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека.- М.: Языки русской культуры, 1999.
12. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание.- М., 1996.

O. V. Kalynovska

LEXICO-SEMANTIC ANALYSIS OF THE SOVIET PRESS TOTALITARIANITY LANGUAGE IN THE SEVENTIES

This article gives study to lexical and semantic structure of totalitarian language under Soviet period of time; the study is based on the research of newspaper genre in publicistic style.

The topic groups of lexics are revealed; the models of attribute meanings are given; there were also described the processes of semantic changes in a word structure under a condition of context, which was created by the ideologically implied features.